

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, Security Studies

URL of the journal / URL časopisu: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Author(s) / Autor(i): Marian Kuna
Article / Článok: Eric Heinze o slobode (nenávisťného) prejavy v demokratickom štáte
Publisher / Vydavateľ: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov – UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences and International Relations – UMB Banská Bystrica
DOI: <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.3.145-162>

Recommended form for quotation of the article / Odporúčaná forma citácie článku:

KUNA, M. 2020. Eric Heinze o slobode (nenávisťného) prejavy v demokratickom štáte. In *Politické Vedy*. [online]. Vol. 23, No. 3, 2020. ISSN 1335 – 2741, pp. 145-162. Available at: <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.3.145-162>

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu *Politické vedy*. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

ERIC HEINZE O SLOBODE (NENÁVISTNÉHO) PREJAVU V DEMOKRATICKOM ŠTÁTE

ERIC HEINZE ON FREEDOM OF (HATE) SPEECH IN THE DEMOCRATIC STATE

Marian Kuna*

ABSTRACT

The phenomenon of hate speech in the context of freedom of speech has recently been a subject of ever-increasing scholarly reflection. This article analysed and evaluated Eric Heinze's philosophical conception of freedom of (hate) speech. Heinze considers freedom of speech a citizen's prerogative that constitutes a necessary legitimising condition for democracy. In line with this assumption, Heinze advocates a state that should promote pluralistic, anti-hate worldviews without punishing those citizens who reject this ideal. Heinze locates his ideal of free public debate in the historically unique context of a contemporary well-functioning democratic society – one he coins as “longstanding, stable and prosperous democracy”. The article claimed that Heinze's approach represents a genuine intellectual challenge for any argument in favour of legal prohibition of hate speech on democratic grounds. Heinze also compellingly disqualifies a simplistic dichotomy of defenders and opponents of hate speech bans. However, it also claimed that Heinze's approach seems to suffer from two serious shortcomings. First, it seems legally unfeasible, specifically in the context of the European system of human rights protection. Second, it seems to generate an inherent legal instability with regard to freedom of speech that contradicts the rule of law in general, and the principle of legal certainty in particular.

Key words: Freedom of Speech, Hate Speech, Democratic Citizenship, Eric Heinze

* Doc. Marian Kuna, MA, MPhil, PhD. pôsobí ako docent na Katedre filozofie, Filozofická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku, Hrabovská 1B, 034 01 Ružomberok, Slovenská republika, e-mail: marian.kuna@ku.sk.

<https://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.3.145-162>

Úvod

Slobodu prejavu deklarujú súčasné západné demokracie ako jedno zo základných ľudských práv.¹ Táto sloboda zároveň nevyhnutne podlieha určitej forme právnej regulácie (limitácie),² ktorá je buď obsahovo neutrálna alebo obsahovo zameraná.³ Právne obmedzovanie slobody prejavu v demokracii však musí byť adekvátne zdôvodnené ako demokraticky legitímne.⁴ Demokracie k tejto požiadavke pristupujú rôzne, najmä existuje principiálny rozdiel medzi prístupom USA a európskych krajín. (Kiska, 2012 – 2013) Kým v USA ústavnú ochranu zásadne požívajú aj obsahovo nenávisťné prejavy (obsahovo neutrálna regulácia), Európa ich právne obmedzuje v duchu obrany demokracie samotnej či ideálov humanizmu (obsahovo zameraná regulácia).⁵

Vzhľadom na politický a právny význam slobody prejavu je pochopiteľné, že existujúce režimy slobody prejavu sú prirodzene významným predmetom filozofickej reflexie.⁶ Táto štúdia kriticky mapuje základné filozofické pozície v otázke *právneho* obmedzovania slobody (nenávisťného) prejavu na pozadí argumentácie **Erica Heinz**a, ktorý kritizuje takú podobu schvaľovania (ale aj odmietania) právneho trestania nenávisťného prejavu v súčasných

¹ Právne ju ukotvuje napríklad *Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach* (čl. 19, 1966; ďalej „Pakt“) OSN alebo v európskom kontexte kľúčový *Dohovor o ochrane základných práv a slobôd* (čl. 10, 1953; ďalej „Dohovor“).

² Ide o to, že „*absolútna neobmedzenosť slobody prejavu je v ľudskej spoločnosti nereálna, keďže aj v ústavnom systéme garantujúcom slobodu prejavu v ľudskej spoločnosti aspoň nominálne ako neobmedzenú nevyhnutne vzniknú iné mechanizmy, ktoré urobia obmedzenie právne legitímnym.*“ (Bartoň, 2010, s. 178)

³ Obsahovo neutrálna regulácia, na rozdiel od regulácie obsahovo zameranej, v zásade nepripúšťa obmedzenie slobody prejavu z dôvodu jeho obsahu (s výnimkou tzv. nechránených prejavov), ale reguluje iné aspekty prejavu (najmä dobu, miesto či spôsob jeho uskutočnenia). (Bartoň, 2010, s. 154 – 156, 176 – 178)

⁴ Uvedomujeme si, že náš prístup k téme regulácie slobody prejavu a osobitne fenoménu nenávisťného prejavu môže vyznievať do istej miery právne redukcionisticky. Fakt, že k tejto téme pristupujeme z právno-filozofickej perspektívy však neznamená, že analogické skúmanie z inej, napríklad etickej perspektívy nie je dôležité. Za vhodný príklad takéhoto etického, resp. právno-etického prístupu považujeme monografiu Alexandra Browna. (Brown, 2015)

⁵ To dokladá *Dohovor* a jemu zodpovedajúca judikatúra Európskeho súdu pre ľudské práva v Štrasburgu (ďalej ESLP). Willfling sumarizuje judikatúru ESLP týkajúcu sa nenávisťných prejavov (2017).

⁶ K filozofickej reflexii legitimity zákazov nenávisťných prejavov v širšom medzinárodnom kontexte pozri Alexander Brown (2015).

demokraciách, ktorá *ignoruje kontext* príslušnej demokracie.⁷ **Heinze** obhajuje právo na nenávistný prejav vo verejnej rozprave ako demokratickú výsadu (*prerogative*) občana. Tvrdí, že minimálne niektoré súčasné demokracie majú vhodnejšie nástroje na boj s násilím a diskrimináciou zraniteľných skupín ako cenzurovanie občanov. **Heinze** tak v tejto otázke nekritizuje len pozície mnohých kľúčových filozofov súčasnosti, ale „*odmieta názory takmer všetkých súčasných zákonodarných zborov, súdov a medzinárodných organizácií.*“ (Heinze, 2016, s. 5)

Štúdia prezentuje a hodnotí **Heinzovu** koncepciu slobody prejavu v demokratickom kontexte, ktorá túto slobodu považuje za *výsadu demokratického občianstva*. Načrtne základné termíny skúmanej problematiky a priblíži odlišné filozofické pozície v otázke legitimity nenávistného prejavu v demokracii. Predstaví **Heinzov** demokratický ideál slobody prejavu, vrátanie jeho kritiky alternatívnych, resp. konkurenčných pozícií. Hlavným cieľom tohto textu je kritická identifikácia prínosu, ako aj problematických momentov **Heinzovej** koncepcie slobody (aj nenávistného) prejavu v demokratickom štáte.

1 Sloboda nenávistného prejavu – terminológia a filozofické alternatívy

Ako teda chápeme kľúčové pojmy skúmanej matérie, a to *právne* ladené termíny sloboda, prejav, sloboda prejavu a nenávistný prejav? Termín *sloboda* znamená „*ústavou zakotvenú a právnym poriadkom zaručenú možnosť uskutočňovať alebo neuskutočňovať vopred neurčenú a nešpecifikovanú činnosť.*“ (Fridrich, 2013, s. 12) Pod termín *prejav* zas možno subsumovať také ľudské konanie, ktoré splní tri nasledovné požiadavky: po prvé, vyjadruje určitý obsahovo ľubovoľný vnútorne zastávaný názor; po druhé, jeho vonkajšie vyjadrenie je identifikovateľné zo strany iných ako výraz názoru konajúceho; po tretie, toto vyjadrenie nemá násilnú povahu voči inej konkrétnej osobe, proti jej vôli alebo voči cudzej veci proti vôli jej majiteľa, resp. ak nemá povahu verbálneho násillia,⁸ teda situácie, keď verbálny akt predstavuje závažnú, bezprostrednú a adresnú hrozbu násillia pre jej adresáta. (Kuna, 2018; Bartoň, 2010)

⁷ Eric Heinze je profesorom práva a humanitných vied na Queen Mary, University of London.

⁸ Prípady verbálneho násillia sú napríklad trestné činy vydierania či lúpeže.

Sloboda prejavu je v európskom ľudskoprávnom kontexte právne vymedzená v čl. 10 Dohovoru, ktorý v ods. 1 uvádza, že „Každý má právo na slobodu prejavu. Toto právo zahŕňa slobodu zastávať názory a prijímať a rozširovať informácie alebo myšlienky bez zasahovania štátnych orgánov a bez ohľadu na hranice“. Dohovor však počíta aj s možnosťou legitímneho obmedzovania tohto práva za podmienok čl. 10, ods. 2. Ten uvádza, že výkon slobody prejavu „môže podliehať takým ... obmedzeniam ..., ktoré ustanovuje zákon a [...] sú nevyhnutné v demokratickej spoločnosti v záujme národnej bezpečnosti, územnej celistvosti alebo verejnej bezpečnosti, predchádzania nepokojom a zločinnosti, ochrany zdravia alebo morálky, ochrany povesti alebo práv iných, zabráneniu úniku dôverných informácií alebo zachovania autority a neustrannosti súdnej moci.“ Každé obmedzenie slobody prejavu tak musí splniť tri podmienky: (1) musí byť stanovené zákonom (2) na základe (uznaného) legitímneho dôvodu a (3) musí ísť o opatrenie nevyhnutné v demokratickej spoločnosti.

Vymedzenie právneho termínu *nenávisťný prejav* je relatívne komplikované, nakoľko nemá presný legálny význam,⁹ resp. v medzinárodnom ľudskoprávnom diskurze neexistuje jeho všeobecne prijímané chápanie. (Scruton, 2007) Jeho konkrétne chápanie je totiž často odpoveďou na „špecifické a devastujúco diskriminačné sociálne javy či incidenty.“ (Hate speech, 2015, s. 9)¹⁰ Vychádzajú z toho, že v akomkoľvek štandardnom ľudskoprávnom režime je z hľadiska požiadaviek právnej istoty nevyhnutné, aby sa s týmto termínom pracovalo ako s termínom zásadne právne jednoznačným, budeme ho chápať ako obsahovo špecifický typ prejavu charakterizovaný obsahovo práve svojou „nenávisťou

⁹ Akési európske „politické“ vymedzenie nenávisťného prejavu existuje a pokrýva „všetky formy prejavu, ktoré rozširujú, podnecujú, podporujú alebo ospravedlňujú rasovú nenávisť, xenofóbiu, antisemitizmus, či iné formy založené na neznášanlivosti vrátane neznášanlivosti prejavujúcej sa agresívnym nacionalizmom a etnocentrizmom, diskrimináciou a nevráživosťou voči menšinám, migrantom a ľuďom prisťahovaleckého pôvodu.“ Odporúčanie Výboru ministrov Rady Európy o nenávisťných prejavoch č. R (97) 20 z 30.10. 1997.

¹⁰ Právni filozofi sa prú o to, či ide o pojem jednoznačný, resp. definovateľný definovaním jeho prvkov (nenávisť a prejavu) alebo o pojem mnohoznačný. Alexander Brown, napríklad tvrdí, že nejde ani o zložený ani jednoznačný pojem, ale o mnohoznačný idióm, „ktorý označuje rodinu významov, pre ktoré neexistuje nijaká jedna zastrešujúca a presná definícia.“ resp. ide o „rodinne podobný pojem.“ (Brown, 2017b, s. 562) Pre kritickú analýzu Brownovej koncepcie nenávisťného prejavu pozri náš článok (Kuna, 2020, s. 84-89).

povahou“. Termín *nenávisť* tu možno bližšie vymedziť ako „*intenzívnu a iracionálnu emóciu znevažovania, nepriateľstva a odmietania namierenú voči určitému jednotlivcovi alebo skupine ... [pričom ide o nenávisť špecificky zameranú] ... voči určitému jednotlivcovi či skupine, ktorá je definovaná nejakou chránenou charakteristikou.*“ (Hate speech, 2015, s. 9)¹¹

Prejdime od terminologických otázok k problematike filozofických pozícií na legitimitu nenávisťného prejavu, a to v zmysle **Heinzovej** klasifikácie. Zástancovia zákazov nenávisťných prejavov reprezentujú takzvaný *prohibicionizmus*, odporcovia zákazov zas takzvaný *opozicionizmus*. Každá z týchto pozícií je vnútorne heterogénna: niektorí argumentujú deontologicky, iní konzekvencialisticky. Niektorí prohibicionisti zdôvodňujú zákazy spoločensky škodlivými dôsledkami nenávisťných prejavov, iní akcentujú hodnoty ako ľudská dôstojnosť či rovnosť, ďalší kombinujú deontologické a konzekvencialistické argumenty. Ako skupina sa zhodujú v tom, že vo verejnej rozprave pripúšťajú názorovo selektívne reštrikcie slobody prejavu – trestanie nenávisťných prejavov. (Heinze, 2016) *Opozicionizmus* zas spochybňuje zákazy nenávisťných prejavov. Rovnako ako prohibicionisti aj opozicionisti zdôvodňujú svoj postoj buď principiálne (primát slobody alebo požiadavka demokratickej legitimacy), alebo pragmaticky (faktická neúčinnosť, prípadne kontraproduktívnosť zákazov). Dva druhy zdôvodnenia oboch pozícií vytvárajú nasledovné štyri možné typy stanovísk k zákazom a to: i) konzekvencialistický prohibicionizmus, ii) deontologický prohibicionizmus, iii) konzekvencialistický opozicionizmus a iv) deontologický opozicionizmus. (Heinze, 2016)¹²

2 Eric Heinze o slobode nenávisťného prejavu v demokracii

Heinze svoje deontologicko-opozicionistické chápanie slobody (nenávisťného) prejavu sa opiera o základné kritériá demokratickej legitimacy a konkrétne kontúry získava na pozadí jeho polemiky s alternatívami v podobe

¹¹ Zoznamy právom uznaných chránených charakteristík, ktoré uvádzajú medzinárodné i vnútroštátne právne nástroje zakazujúce prejavy nenávisťi zamerané na tieto charakteristiky sa prekrývajú len do určitej miery. Najčastejšie ide o vlastnosti ako národnosť, etnická, rasová, náboženská príslušnosť, farba pleti, sexuálna orientácia. (Hate speech, 2015)

¹² Heinze je deontologický opozicionista, ktorý však nie je abstraktne univerzalistický, lež programovo *kontextuálne vnímavý*.

prohibicionizmu a konzekvencialistického opozicionizmu. Obhajuje *demokratické* chápanie slobody prejavu, ktoré principiálne odlišuje od chápania *liberálneho* (resp. liberálnodemokratického).¹³ **Heinze** zároveň nepopiera oprávnenosť bezpečnostného argumentu v prospech obmedzovania slobody prejavu (ochrana zraniteľných skupín), ale zdôrazňuje, že nevyhnutnou podmienkou demokracie je zabezpečenie slobody prejavu ako „*výsady občana na prejav vo verejnej rozprave.*“ (Heinze 2016, s. 5)¹⁴ Obhajuje taký štát, ktorý „*presadzuje pluralistické, antinenávistné svetonázory, bez toho, aby trestal občanov, ktorí vo verejnej rozprave zatracujú tento ideál.*“ (Heinze, 2016, s. 7)¹⁵

A hoci sa „demokratické“ a „liberálnodemokratické“ chápanie slobody prejavu často považujú za synonymá, **Heinze** dôrazne odlišuje liberálny prístup vychádzajúci z koncepcie individuálnych práv od prístupu demokratického. Na liberálnom prístupe vníma ako problematický jeho východiskový rámec, teda rámec individuálnych práv, ktorý „*pristupuje k demokracii ako ku kľúčovému, ale stále len jednému z faktorov, ktoré treba vziať do úvahy za účelom interpretácie práva na slobodný prejav. ... Demokracia končí vzhodená do zmesi princípov, ktoré sa následne vzájomne vážia a vyvažujú.*“ (Heinze, 2016, s. 13 – 14) Preto pre **Heinza** nie je až také podstatné to, že niektorí liberáli sú zástancami zákazu nenávistných prejavov, iní jeho odporcami. Tvrdí, že demokratický prístup, ktorého základom je sloboda prejavu vyňatá z liberálneho procesu vyvažovania, dokáže lepšie zdôvodniť odmietanie tohto zákazu v konkrétnych podobách demokracie. Nástojí tiež na odlišovaní legitimity štátu (legitimity štátu *ako štátu*) od demokratickej legitimity (legitimity štátu *ako demokracie*).¹⁶ Liberálne režimy

¹³ Relevantnými predstaviteľmi tohto liberálneho chápania slobody prejavu ako *individuálneho práva* sú filozofi ako John Rawls, Jeremy Waldron, Ronald Dworkin a pod.

¹⁴ Heinze rozlišuje rovinu individuálnych práv, rovinu demokratického občianstva a rovinu bezpečnosti (ochrana zraniteľných skupín), ale tvrdí, že ide o odlišné roviny, pričom *demokratická verejná rozprava* si vyžaduje mimoriadnu ochranu, nakoľko bez slobody prejavu občana v tejto rozprave nemožno hovoriť o demokracii. (Heinze, 2016)

¹⁵ Heinze je presvedčený, že „*zlyhávame v legitímnej regulácii prejavu ak neidentifikujeme rozsah, do akého prejav nie je len významným demokratickým právom, ale je materiálne konštitutívnym pre demokraciu ... [a] ... v rámci demokracie je verejný diskurz konštitutívnym pre ústavu.*“ (Heinze, 2016, s. 5)

¹⁶ Politická legitimita štátu sa viaže na splnenie určitých parametrov ako napríklad dodržiavanie princípov právneho štátu, mieru svojvoľných zatknutí, mimosúdnych popráv, postoj k distributívnej spravodlivosti alebo diskriminačných praktík a pod. Avšak štát sa legitimizuje ako demokracia

založené na individuálnych právach tak síce poskytujú kritériá pre posúdenie legitimity štátu, ale nepostačujú v zmysle kritérií pre jeho demokratickú legitimitu. (Heinze, 2016)

Takto **Heinze** poukazuje na zásadné nedostatky dominantných prístupov založených na právach, najmä na ich (nedostatočnú) mieru uznania požiadaviek na autentickú demokratickú spoločnosť. Kľúčový rozdiel liberálneho a demokratického prístupu vidí v tom, že zatiaľ čo pre liberálov je sloboda prejavu liberálnym (ľudským) právom na prejav, demokrati ju považujú za výsadu občana (vo verejnej rozprave).¹⁷ Teda slobodný prejav vo verejnej rozprave¹⁸ nie je v demokracii len jedným zo zoznamu ľudských práv, ale predstavuje základný predpoklad demokratickej legitimity.¹⁹ Keďže tento predpoklad je základný, nemožno ho podrobiť procedúre (liberálneho) vyvažovania tak, ako to možno robiť s inými (politickými) právami či slobodami.²⁰ Avšak práve dominantné medzinárodné orgány zodpovedné za prieskum dodržiavania medzinárodných

prostredníctvom verejnej rozpravy, resp. prostredníctvom politického uplatňovania implikácií výsady občana vyjadrovať sa vo verejnej rozprave bez toho, aby bol za svoje vyjadrenia názorovoselektívne potrestateľný, resp. potrestaný. (Heinze 2016)

¹⁷ Na veci nič zásadne nemení to, že niektorí liberáli sú odporcami zákazov, nakoľko títo nakoniec uviaznu v extrémnom stanovisku buď *generalizačného* (teda, že tieto zákazy sú nelegitímne v každej podobe demokracie, napr. Dworkin) alebo *partikularistického* typu (teda, že zákazy sú nelegitímne len v určitej konkrétnej podobe demokracie – a to americkej demokracie, napr. Post). Heinzove odmietanie zákazov sa na rozdiel od týchto pozícií opiera o model *demokraticko-historicistickej* teórie politickej legitimity, ktorá vzájomne integruje chápanie demokracie, ktorá je pojmovo univerzalistická s chápaním, ktoré je historicisticky relativistické. (Heinze 2016)

¹⁸ Heinze vymedzuje „*verejnú rozpravu*“ ako fenomén širší než *interpersonálne* vyjadrenie či *politická rozprava*. Zároveň zdôrazňuje, že nejaké vyjadrenie na verejnom mieste ešte nie je vyjadrením vo verejnej rozprave, ale vyjadrenie vo verejnej rozprave sa na druhej strane môže nachádzať na miestach, ktoré neboli tradične verejné, ako napríklad sociálne siete, respektive internet. (Heinze, 2016) Verejná rozprava je typovo identifikovateľná tak, že v jej kontexte možno „*[názorové] poslanstvo hodnoverne adresovať primerane rozsiahlemu publiku, a to aj vtedy, ak je skutočné publikum v danej situácii malé.*“ (Heinze 2016, s. 27) Inými slovami „*verejná rozprava je esenciálne médium pre preskúvanie alternatívnych podôb politiky...*“ (Heinze, 2016, s. 56)

¹⁹ Heinze netvrdí, že sloboda prejavu „*nie je tiež ľudským právom. Môže byť rovnako demokratickou výsadou občana a ľudským právom.*“ (Heinze, 2016, s. 94)

²⁰ Heinze vidí principiálny rozdiel medzi nejakou „slobodou“ a „výsadou“. Zatiaľ čo slobodu možno zneužiť, a z toho dôvodu ju možno legitímne podrobiť procesu vyvažovania voči rozličným kolidujúcim záujmom, v prípade výsady to tak nie je, a preto „*esenciálne demokratické občianske výsady ... nemožno legitímne podrobiť takémuto spôsobu vyvažovania.*“ (Heinze, 2016, s. 49)

ľudskoprávných záväzkov aplikujú, v prípadoch keď sa sloboda prejavu dostane do konfliktu s iným právom, práve túto metódu vyvažovania práv.²¹

Zároveň platí, že **Heinzova** demokratická koncepcia slobody prejavu je *kontextuálne vnímovaná*, lebo nemá ambíciu (abstraktne) univerzálnej aplikovateľnosti, ale viaže sa vždy na určitý špecifický sociálno-historický typ demokracie.²² Svoj ideál čo najširšej slobody prejavu občana vo verejnej rozprave totiž kvalifikuje tým, že jeho implementáciu navrhuje *výlučne* v kontexte historicky špecifickej formy demokracie, ktorej sme svedkami od šesťdesiatych rokov minulého storočia vo vybraných demokratických krajinách západu. Túto podobu demokracie nazýva „*dlhodobá, stabilná a prosperujúca demokracia – DSPD.*“ (Heinze, 2016, s. 70) Aké sú podstatné vlastnosti tohto typu demokracie, resp. aký typ krajín pod tento pojem možno legitímne subsumovať?

Heinze predpokladá určitý paradigmatický typ demokracie – jej historicky nedávnu politickú formu. Na identifikáciu štátov ako demokracií typu DSPD využíva tzv. *Democracy Index* týždenníka *The Economist*, ktorý každoročne hodnotí úroveň demokracie vo svete. Model DSPD stotožňuje s tým, čo (v roku 2013)²³ *Democracy Index* označil za „*plné demokracie*“²⁴ – spolu dvadsaťpäť štátov.²⁵ Ich označenie ako DSPD znamená, že „*udržiavajú dostatočné právne,*

²¹ Či už ide o Pakt (čl. 19) alebo Dohovor (čl. 10) v judikatúre Európskeho súdu pre ľudské práva v Štrasburgu, nehovoriac o *Medzinárodnom dohovore o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie* (čl. 4, a; 1965).

²² Heinze poukazuje na to, že k otázke nebezpečenstiev bezprostredne spojených s nenávisným prejavom mnohí autori pristupujú politicky *abstraktne*. Preto buď tieto nebezpečenstvá podceňujú alebo preceňujú, a dodáva, že „*nenávisný prejav v sebe koniec koncov inherentne zahŕňa politické významy.*“ (Heinze, 2016, s. 8) Uznávame, že aj naše doterajšie úvahy o slobode prejavu trpia týmto nedostatkom, a to ambíciou nájsť univerzálnu odpoveď pre kvalitatívne odlišné prípady demokracie. (Kuna, 2018; Kuna, 2019)

²³ Pripomeňme, že Heinzova monografia vyšla v roku 2016.

²⁴ *Index* uvádza aj ďalšie kategórie demokratickej kondície štátu, a to „*defektné demokracie*“ (*flawed democracies*, non-DSPD), ktoré môžu postrádať zdroje na ochranu zraniteľných skupín a preto podľa Heinza *môžu zakazovať* nenávisné prejavy z bezpečnostných dôvodov; „*hybridné štáty*“ – non-DSPD s hlboko závadnými demokratickými procesmi; a „*autoritatívne štáty*“, ktoré sú demokraciami väčšinou iba podľa ich označenia. Zároveň platí, že non-DSPD štáty často zákazy nenávisného prejavu „*zneužívajú, tým, že ich vynucujú proti zraniteľným skupinám na to, aby umlčali opozíciu voči dominantným silám či sociálnym skupinám.*“ (Heinze, 2016, s. 71)

²⁵ Menovite Nórsko, Švédsko, Island, Dánsko, Nový Zéland, Austrália, Švajčiarsko, Kanada, Fínsko, Luxembursko, Holandsko, Írsko, Rakúsko, Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska,

inštitucionálne, vzdelávacie a materiálne zdroje na to, aby pripustili všetky názory do verejnej rozpravy a navyše ostávajú adekvátne vybavené na to, aby ochránili zraniteľné skupiny pred násilím či diskrimináciou.“ (Heinze, 2016, s. 70)

Čiže názorová pluralita v DSPD je natoľko životaschopná, že dokáže adekvátne reagovať na nenávisných rečníkov a skupiny, resp. podrobovať ich názory kritike. Nenávisné prejavy sa z takejto spoločnosti síce nevytratia, ale súbežne s nimi v nej účinkujú mnohostranné účinné protisily, bez toho, aby bol štát nútený redukovat' demokratickú výsadu občana na prejav vo verejnej rozprave. Aj štáty typu DSPD však môžu z času na čas neplniť kritériá tohto modelu, napríklad vtedy, keď čelia mimoriadnej bezpečnostnej situácii. Vtedy môžu implementovať zákazy nenávisného prejavu ako mimoriadne bezpečnostné opatrenia, ktoré sú však súčasne zásadnými nedostatkami demokratického procesu, a nikdy nie nevyhnutnými či želateľnými vylepšeniami demokracie. Pokiaľ sa vtedy štát typu DSPD uchýli k zákazu nenávisného prejavu, *ipso facto* dáva bokom aj jeho legitimitačné kritériá demokracie. (Heinze, 2016)

DSPD ako historicky unikátny typ demokracie je komparatívne spôsobilejší v eliminácii rizík spojených s nenávisným prejavom, čo jej umožňuje využívať legitímnejšie a efektívnejšie formy eliminácie škôd nenávisného prejavu bez toho, aby cenzurovala prejavy občanov. Čiže spoločnosť, ktorá aktuálne plní všetky štandardy DSPD a chce obstáť v teste svojej demokratickej legitimacy, nemôže demokraticky legitímne obmedzovať nenávisný prejav svojich občanov vo verejnej diskusii. Verejnú debatu môže regulovať výlučne názor-nepostihujúcim spôsobom – vo verejnej rozprave musí rešpektovať slobodu (aj nenávisného) prejavu občana ako jeho demokratickú výsadu. (Heinze, 2016)²⁶ Model DSPD slúži ako vhodné kritérium na odlíšenie krajín, ktoré môžu legitímne aplikovať zákaz nenávisného prejavu (non-DSPD krajiny) od tých, v ktorých je tento zákaz nelegitímny (DSPD krajiny).²⁷

Nemecko, Malta, Uruguaj, Maurícius, USA, Japonsko, Česká republika, Južná Kórea, Belgicko, Kostarika a Španielsko. (Heinze, 2016)

²⁶ Tu je kľúčové si uvedomiť, že na rozdiel od Dohovoru subjektom tejto slobody nie je „každý“, ale výlučne „občan“ príslušnej demokratickej spoločnosti, ako aj to, že slobodu nenávisného prejavu požíva výlučne vo „verejnej debate“.

²⁷ Heinze kritizuje prístup medzivládnych a mimovládnych ľudskoprávných organizácií, podľa ktorých sú zákazy nenávisného prejavu kompatibilné s požiadavkami verejného diskurzu. Kritizuje ich úsilie

3 Heinzova kritika filozofických alternatív v otázke regulácie nenávistného prejavu

Tézy predstavené v predchádzajúcej sekcii tvoria vo svojom celku základ **Heinzovho** deontologického opozicionalizmu a sú preto logickým východiskom pre jeho konfrontáciu s alternatívnymi pozíciami, ktorú si teraz aspoň krátko priblížime.

Kritika konzekvencialistického prohibicionizmu (KP)

Pozícia KP postuluje buď priamu alebo nepriamu príčinnú súvislosť medzi nenávisným prejavom a nenávisnými činmi. Výzvu *priameho* KP **Heinze** relatívne ľahko neutralizuje poukázaním na to, že takáto súvislosť sa v kontexte *DSPD* ťažko preukazuje.²⁸ Nemožno v ňom totiž štatisticky spoľahlivo preukázať príčinnú súvislosť medzi nenávisnými prejavmi, diskrimináciou a násilnými činmi, teda ani nebezpečenstvo ujmy pre štát alebo iných jednotlivcov. V jeho pozadí je podľa **Heinza** len „rétorický konzekvencializmus“, teda verbálna indikácia takejto empirickej príčinnej súvislosti, ktorá nemá oporu v štandardných empirických dátach. Aj napriek početným relevantným výskumom totiž nijaké takéto empirické dôkazy neexistujú. (Heinze, 2016) **Heinze** tvrdí, že empiricky ladený diskurz má prepožičať „*autoritu inherentne neempirickej argumentácii, ktorá je od počiatku koncipovaná tak, aby pri všetkých empirických okolnostiach a bez ohľadu na špecifické zistenia viedla k jedinému možnému [prohibicionistickému – M. K.] záveru.*“ (Heinze, 2016, s. 128)

Nepriamy KP je odpoveďou na nedostatok štatisticky spoľahlivých dôkazov priamej príčinnej súvislosti medzi nenávisnými prejavmi vo verejnej debате a škodám, ktoré im možno oprávnene pripísať. Podľa jeho zástancov má nenávisný prejav škodlivé dôsledky, ktoré sú kvalitatívne odlišné od empiricky

o vynucovanie jednotnej právnej úpravy, akejsi „európskej slobody prejavu“, ktorá má platiť rovnako pre všetky relevantné európske krajiny (členské štáty Rady Európy). Ide o to, že zatiaľ čo zákazy sú z bezpečnostných dôvodov legitímne a užitočné v prípade slabších či tranzitívnych demokracií, v prípade súboru krajín, ktoré spĺňajú demokratické podmienky legitimacy typu *DSPD* sú (demokraticky) nelegitímne. (Heinze, 2016)

²⁸ Čiže **Heinze** netvrdí, že neexistuje *historická* skúsenosť s kauzálnou súvislosťou medzi nenávisnými prejavmi a ujmy na strane jej adresátov, respektíve obetí (ako ju napríklad poznáme v kontexte historického nemeckého nacizmu). V tejto súvislosti hovorí iba o tom, že to neplatí v spoločenskom a politickom kontexte *DSPD*. (Heinze 2016, s. 127)

demonštrovateľných skutočností. Ide napríklad o psychologickú ujmu obeť, ktorá je svojou krutosťou často porovnateľná s fyzickým útokom. Aj táto pozícia je však problematická, nakoľko koncepcia nepriamej ujmy (*indirect harm*) má deštruktívne dôsledky na KP. Jeho zákazy sú konzekvencialisticky zmysuplné, len ak predpokladáme dostatočne *priamu* príčinnú súvislosť medzi nenávisným prejavom a utrpenou ujmu.²⁹ Znamená to, že kritériá demokratickej legitimacy nie sú prekonané prohibicionistickou argumentáciou priameho či nepriameho konzekvencializmu. (Heinze, 2016)

Kritika konzekvencialistického opozicionizmu (KO)

KO je opozicionistickou verziou konzekvencializmu a preto sa výhrady voči konzekvencializmu budú vzťahovať aj na túto pozíciu.³⁰ Jej stúpenci poukazujú na to, že zákazy vedú k materiálne zlým dôsledkom, nakoľko sú často aktívnym elementom pri vzniku a rozvoji extrémistických zoskupení. Nenávisní rečníci sa vďaka nim učia ako ponižovať iných „*cynicky dezinfikovanými urážkami*.“ Zákazy spúšťajú „*lingvistické transformácie*“, ktoré skôr sabotujú než podporujú ľudskú dôstojnosť, ako aj „*systematicky usmerňujú nenávisné skupiny v tom, ako byť čoraz šikovnejšími, ako sa neustále pohybovať na hrane zákonnosti bez jej porušenia, a to bez ohľadu na to, ako široko je príslušný zákaz vymedzený*.“ (Heinze, 2016, s. 146)

Navyše, zákazy, resp. tresty za ich porušenie, prispievajú k imidžu nenávisných rečníkov ako mučeníkov, ako tých, ktorí sú neférovou vylúčením. To zas títo rečníci následne používajú ako dôkaz pokrytectva demokracie, keďže demokracia zdôrazňuje slobodu prejavu a súčasne ju časti občanov upiera. Trestanie nenávisných rečníkov ich „*iba trénuje v pretváрке, buď ich zatlačí do podzemia alebo ich učí ako pôsobiť falošne mainstreamovým dojmom*.“ (Heinze 2016, s. 148) Zákazy tiež môžu odpútať pozornosť od implementácie

²⁹ Nepriamy konzekvencializmus vzatý doslova, v zmysle zákazu všetkých prejavov, ktoré môžu podnecovať vzorce intolerancie, bude totiž buď odôvodňovať oveľa viac ako pripúšťajú aj najhorlivejší prohibicionisti, alebo naopak, ak znížime jeho záber, výrazne sa zníži rámec toho, čo dnes zakazujú napríklad škandinávske krajiny. Z toho dôvodu je otázne či má nepriamy KP vlastne potenciál posunúť predmetnú debatu akokoľvek vpred. (Heinze, 2016)

³⁰ Prohibicionisti a opozicionisti budú samozrejme predpokladať odlišný kauzálny reťazec. Zatiaľ čo prví z nich postulujú ďalekosiahly socio-psychologický dopad zákazov, druhí sa sústreďujú iba na bezprostredné reakcie nenávisných rečníkov na zákazy. (Heinze, 2016)

programov proti intolerancii (ktoré využívajú iné metódy ako trestanie intolerantných rečníkov), totiž je ľahšie schváliť právny zákaz, ako venovať úsilie a zdroje výchovy k občianstvu, ktorá prináša ovocie až v dlhodobejšom horizonte v porovnaní s tzv. protixtrémistickou legislatívou. (Heinze, 2016)

Kritika deontologického prohibicionizmu (DP)

Pre **Heinzov** prístup je najzávažnejšou výzvou DP, pretože vychádza z obhajoby ľudskej dôstojnosti, čo má afinitu na jeho vlastnú pozíciu. Jeho stúpenci totiž nekladú do popredia príčinnú súvislosť nenávistného prejavu a škody spôsobenej cieľovej skupine. Naopak, zdôrazňujú, že nenávistný prejav je sám osebe *intrinzicky zlý*, čo považujú za dostatočný dôvod jeho legitímneho zákazu v demokracii. Títo autori zastávajú teóriu rovného občianstva, pričom úlohu zákazov vnímajú ako spôsob ochrany zraniteľných skupín, osobitne tých, ktorých zraniteľnosť je dôsledkom historickej diskriminácie. Tvrdia, že nenávistný prejav (ako *malum in se*) tým, že popiera (resp. upiera) rovnaký status všetkých občanov, degraduje demokratické občianstvo a preto ho možno v demokracii legitímne zakázať. Teda ujma, ktorú nenávistný prejav spôsobuje, je inherentná a nezávisí od jej empirického preukázania – jeho dopad totiž je esenciálny a preto vždy len negatívny.

Aj tu podľa **Heinza** narážame na verziu rétorického konzekvencializmu, nakoľko „akýkoľvek nenávistný prejav za akýchkoľvek okolností ... môže [podľa DP – M.K.] nakoniec viesť buď k zločinom proti ľudskosti alebo k menej dramatickým, ale napriek tomu škodlivým spoločenským následkom.“ (Heinze, 2016, s. 155) **Heinze** nepopiera, že nenávistný prejav stelesňuje popieranie rovného občianstva určitej časti populácie, avšak upozorňuje, že nejde o *materiálne* upretie atribútov občianstva, ale len o jeho upieranie v *intencionálnom* (symbolickom) zmysle. Nerozlišovanie týchto dvoch rovín možno považovať za omyl a zdá sa, že to, čo v skutočnosti stúpencom DP vadí, je číra drsnosť výrokov nenávistných rečníkov. (Heinze, 2016)³¹

³¹ V tejto súvislosti nemožno ignorovať argument, podľa ktorého materiálnemu upretiu občianstva nejakej skupiny obyvateľstva typicky predchádza symbolické upieranie ich občianskej rovnosti, respektíve nejaká forma ich dehumanizácie (Arendtová, 1996). Avšak, ako naznačuje Heinze aj takzvaná téza dehumanizácie nie je celkom neproblematická. Treba si totiž uvedomiť, že každá (ľavicová či pravicová) politická a ekonomická doktrína obsahuje dehumanizačné prvky a tak je obvinenie z dehumanizácie v tej či onej miere aplikovateľná v zásade na ktoréhokoľvek verejného

Záver: prínos a limity Heinzovej koncepcie

Za kľúčové na **Heinzovej** koncepcii slobody (nenávisného) prejavu možno považovať ukotvenie tejto demokratickej výsady na prejav do *historicky unikátneho* demokratického politického kontextu DSPD. V tomto type demokracie totiž nemožno občanovi legitímne uprieť výsadu slobodne vyjadrovať vo verejnej debata názory, resp. nemožno ho právne postihovať názorovoselektívnym spôsobom. Svoju koncepciu **Heinze** kriticky konfrontuje s alternatívnymi pohľadmi na legitimitu nenávisného prejavu v demokracii a zdá sa, že tým presvedčivo diskvalifikuje ústredné tézy KP, DP, ako aj KO.³² Aké sú potom prínos a limity jeho vlastnej koncepcie slobody prejavu?

Na **Heinzovom** prístupe považujeme za *prínosné* najmä dva momenty. Po prvé, jeho demokraticko-historicistická koncepcia slobody prejavu presvedčivo diskvalifikuje abstraktné a zjednodušujúce delenie pozícií v otázke právnej regulácie nenávisného prejavu na zástancov a odporcov zákazu nenávisného prejavu v demokratickej spoločnosti. Sám **Heinze** je totiž odporcom legitimacy zákazov nenávisných prejavov výlučne v určitom historicky špecifickom type demokracie, a to v rámci DSPD. V kontexte non-DSPD je **Heinze** zástancom „bezpečnostného“ prohibicionizmu, čiže súhlasí so zákazmi, ale robí tak výlučne z bezpečnostných dôvodov (ochrana zraniteľných cieľových skupín nenávisného prejavu). **Heinze** tak skoncipoval kontextuálne vnímavú obhajobu slobody (nenávisného) prejavu, ktorá uvážlivo rozlišuje za akých okolností a z akých dôvodov možno v demokracii obsahovoselektívne právne obmedziť výsadu občana na slobodný prejav v zmysle zákazu nenávisného prejavu.

Po druhé, **Heinze** nielen jasne a presvedčivo prezentoval argumenty v prospech vlastnej pozície, ale tiež sa kompetentne vysporiadal s argumentáciou súperiacich pozícií – zástancov aj odporcov zákazov legitimacy nenávisných prejavov, či už sa opierajú o konzekvcionalistické alebo

obhajku týchto doktrín. Z toho dôvodu je podľa Heinza pre verejnú debatu lepšie, ak títo obhajcovia svoje bigotné predstavy otvorene sprístupňujú ostatným a nie sú cenzúrou nútení prezentovať len ich „dezinfikované“ verzie. (Heinze, 2019)

³² Ohľadom konkurenčných pozícií v Heinzovom vlastnom tábore deontologických opozicionistov, akým je najmä abstraktno-univerzalistický prístup Ronalda Dworkina treba povedať, že sme presvedčení o tom, že Heinze dostatočne preukázal nadradenosť a sociohistorickú adekvátnosť svojho demokratickohistorického prístupu voči Dworkinovej alternatíve.

deontologické zdôvodnenie.³³ **Heinze** poukázal na nedostatky filozofických alternatív v otázke slobody nenávisného prejavu tým, že okrem iného poukázal na absenciu relevantných empirických dôkazov pre nimi zastávané pozície, na ich vnútorné protirečenia či problematické zamlčané predpoklady, a tak demonštroval ich nižšiu intelektuálnu (normatívnu) presvedčivosť v porovnaní s jeho vlastnou pozíciou.

Heinzeho prístup má však podľa nás aj dva zásadné *nedostatky*. Po prvé, formulujeme *výhradu neuskutočiteľnosti* (v európskom kontexte). Keďže **Heinze** obhajuje slobodu prejavu ako výsadu demokratického občianstva (*a contrario* absenciu právnych zákazov nenávisných prejavov občana vo verejnej rozprave v kontexte DSPD), ktorá má byť právom garantovaná, táto jeho ambícia kladie určité požiadavky na jeho koncepciu. Je totiž nevyhnutné, aby jeho koncepcia bola nielen právne želaná, ale musí byť *právne* (sociohistoricky) *uskutočiteľná* – konkrétne v súčasnom európskom ľudskoprávnom režime.³⁴ Avšak vzhľadom na povahu tohto režimu, resp. dynamiku systému (globálnych i regionálnych) ľudskoprávnych záväzkov európskych krajín sa jeho koncepcia javí ako prakticky nerealizovateľná.³⁵

Mechanizmus európskej ochrany slobody prejavu spočíva podľa Dohovoru a ESLP v snahe o relatívne jednotnú koncepciu. Priestor na voľné uváženie vnútroštátnych orgánov (*margin of appreciation*) pri aplikácii čl. 10 Dohovoru je zo strany ESLP jedinou formou akceptovania legitímnych odchýliek štátu, vyplývajúcich z jeho jedinečných okolností. (Weber, 2009; Greer, 2000) To na jednej strane znamená, že tento mechanizmus zďaleka nedosahuje parametre **Heinzovej** koncepcie slobody prejavu v demokracii a na strane druhej ESLP – čo je zásadný rozdiel voči **Heinzovi** – aplikuje (liberálno-demokratickú) procedúru vzájomného vyvažovania práv (prípadne právom chránených záujmov). To je v príkrom rozpore s ideou, že sloboda prejavu je takou výsadou občana na prejav vo verejnej debate demokratickej spoločnosti, ktorú nemožno podrobiť takejto podobe vyvažovania. Dohovor zároveň pristupuje k slobode ako k právu *každého*

³³ Heinze je totiž viaže (bezpečnostnú) legitímnosť zákazov a ich (demokratickú) nelegitímnosť zákazov na skutočnosť či je daná demokracia *aktuálne* typovo DSPD a tak dokáže *súčasne* obhajovať aj odmietať zákazy podľa takto definovaných kritérií.

³⁴ Kritériá želanosti a uskutočiteľnosti v politickej filozofii analyzoval Ján Bañas (2010; 2019).

³⁵ Sám Heinze si uvedomuje, že v súčasnej politickej realite neumožňujú predpovedať kritickejší prístup vládnej a súdnej moci voči právnym zákazom nenávisných prejavov. (Heinze, 2016)

a ten ho môže realizovať na rôznych fórach – v zásade kdekoľvek, **Heinzovi** však ide o slobodu občana výlučne na takom fóre, v kontexte ktorého sa realizuje verejná rozprava.

Po druhé, formulujeme výhradu právnej neistoty. Totiž, ak by malo byť kritériom právnej ochrany slobody (nenávisťného) prejavu ako výsadu občana vo verejnej rozprave to, že krajina je DSPD – aktuálne spĺňa kritériá „plnej demokracie“ podľa *Democracy Index* –, rozsah slobody prejavu by bol premenlivý, respektíve inherentne nestabilný. To by spôsobovalo právnú neistotu vzhľadom na medziročné posuny v kategorizácii štátov podľa kvality ich demokratickej kultúry.³⁶ Sám **Heinze** si je vedomý toho, že aj určitá DSPD môže dočasne ako celok alebo jej časť *de facto* nespĺňať podmienky DSPD, ako aj implikácií tohto faktu pre slobodu prejavu. Tento moment sa javí ako závažný nedostatok z hľadiska právnej istoty, ale tiež z hľadiska stability fungovania politických inštitúcií demokratického právneho štátu. Erózia právnej istoty pritom nehrozí len vnútroštátne (smerom k občanom ako adresátom právnej regulácie), ale tiež navonok (voči relevantným medzinárodným organizáciám, najmä voči ESLP).³⁷

Napriek dvom výhradám voči **Heinzovej** koncepcii slobody prejavu, ohľadom jej praktickej realizovateľnosti a dopadu na právnú istotu v európskom kontexte, ju považujeme za intelektuálne prínosnú. Jeho koncepcia totiž predstavuje závažnú teoretickú výzvu pre zástancov a (minimálne časť) odporcov zákazov nenávisťných prejavov v demokracii. Prínos **Heinzovho** argumentu vidíme najmä v implikáciách jeho argumentov. Ide najmä o ideu, že názorovoselektívne obmedzovanie nenávisťného prejavu v demokracii nikdy nestelesňuje demokratický ideál, ale skôr ústupok z tohto ideálu. Demokratický ideál totiž vyžaduje občiansku rovnosť v slobode (aj nenávisťného) prejavu. Zároveň s **Heinzom** súhlasíme v tom, že tento ústupok bude (bezpečnostne) legitímny zakaždým, keď ho odôvodňujú kontextuálne špecifické (dočasné či dlhodobé)

³⁶ Ide o to, že fungovanie štátu a jeho aktivít podlieha „akoby entropickému princípu, t. j. časom sa znižuje ich efektivita, a naopak vzrastá ich zneužívanie“ (Hrkút, 2006, s. 110).

³⁷ Aj Ústavný súd Slovenskej republiky pri posudzovaní ústavnosti niektorých ustanovení trestných činov upravených v rámci takzvanej protixtrémistickej novely z roku 2016 v náleze PL. ÚS 5/2017 z 9. januára 2019 zdôraznil dôležitosť kvality právnych noriem, ktoré upravujú extrémistické trestné činy „v zmysle stability trestnoprávných noriem a nechaotického vzťahu medzi medzinárodnými trestnoprávnymi záväzkami a vnútroštátnou trestnou politikou“ (Nález PL. ÚS 5/2017, § 110).

právno-politické a sociálno-ekonomické nedokonalosti príslušnej demokracie, resp. to, že dočasne alebo trvale nespĺňa kritériá plnej demokracie. Čím je totiž určitá demokracia trvacejšia, stabilnejšia a prosperujúcejšia, tým menej budú akékoľvek názorovoselektívne obmedzenia slobody prejavu vo verejnej debate demokraticky legitímne.

Literatúra:

- ARENDOVÁ, H. 1996. *Původ totalitarismu. I-III*. Praha: Oikúmené, 1996. 679 s. ISBN 80-86005-13-5.
- BAÑAS, J. 2019. On Assessment in Teaching Political Philosophy: Desirability and Feasibility. In *Journal of Didactics of Philosophy*, Vol. 3, 2019, No. 2, ISSN 2624-540X, s. 73-83.
- BAÑAS, J. 2010. Politická neutralita: terminologické a metodologické poznámky. In Bañas, J. (ed.) *Liberalizmus neutrality I. Vybrané metodologické, etické a sociálne aspekty*. Ružomberok: FF KU, 2010. ISBN 978-80-8084-551-3, s. 9 - 32.
- BARTOŇ, M. 2010. *Svoboda projevu: principy, garance, meze*. Praha: Leges, 2010. 384 s. ISBN 978-80-87212-42-4.
- BROWN, A. 2015. *Hate Speech Law: A Philosophical Examination*. New York and London: Routledge, 2015. 378 s. ISBN 978-0415885478. <https://doi.org/10.4324/9781315714899>
- BROWN, A. 2017a. What Is Hate Speech? Part 1: The Myth of Hate. In *Law and Philosophy*. 2017a, 36, 4, ISSN 0167-5249, s. 419 - 468. <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1>
- BROWN, A. 2017b. What Is Hate Speech? Part 2: Family Resemblances. In *Law and Philosophy*. 36, 2017b, 5, ISSN 0167-5249, s. 561 - 613. <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9300-x>
- DWORKIN, R. 2012. *Freedom's Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 416 s. ISBN 978-0674319288.
- 'Hate Speech' Explained. A Toolkit*. 2015. London: Article 19, 2015. 87 s., ISBN 978-1-910793-25-1.
- FRIDRICH, B. a kol. 2013. *Ústavné garancie ľudských práv*. Bratislava: PraF UK, 2013. 270 s. ISBN 978-80-7160-338-2.

- GREER, S. 2000. *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2000. 58 s. ISBN 92-871-4350-1.
- HEINZE, E. 2016. *Hate Speech and Democratic Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 248 s. ISBN 978-0-19-875902-7.
- HEINZE, E. 2019. What is 'dehumanising' speech? Dostupné na internete: <<https://freespeechdebate.com/discuss/what-is-dehumanising-speech/>> [25-02-2019]
- HRKÚT, J. 2006. Desocializácia na Slovensku: symptómy a poznámky k riešeniam. In Kuna, M. (ed.) *Slovensko, materializmus a desocializácia*. Ružomberok: FF KU. ISBN 80-8084-111-X, 99 - 111.
- KISKA, R. 2012 - 2013. Hate speech: a comparison between the European Court of Human Rights and the United States Supreme Court jurisprudence. In *Regent University Law Review*. 25, 2012-2013, 1, ISSN 1056-3962, s. 107 - 151.
- KUNA, M. 2020. Kritika Brownovej koncepcie nenávistného prejavu. In *Filozofia*. 75, 2020, 2, ISSN 2585-7061, s. 77 - 90. <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.75.2.1>
- KUNA, M. 2018. Sloboda prejavu verzus nenávistný prejav. In *Studia Aloisiana*. 9, 2018, 2, ISSN 1338-0508, s. 43 - 58.
- KUNA, M. 2019. Symbolický politický nenávistný prejav a jeho právna regulácia. *Studia Aloisiana*. 10, 2019, 1, ISSN 1338-0508, s. 5 - 24.
- MOLEK, P. 2014. *Politická práva*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2014. 616 s. ISBN 978-80-7478-502-3.
- SCRUTON, R. 2007. *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought* (3rd ed.). Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007. 744 s. ISBN 978-1-4039-8952-9. <https://doi.org/10.1057/9780230625099>
- WALDRON, J. 2012. *Harm in Hate Speech*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2012. 304 s. ISBN 978-1522667315. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674065086>
- WEBER, A. 2009. *Manual on Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2009. 96 s. ISBN 978-92-871-6614-2. <https://psycnet.apa.org/doi/10.4159/harvard.9780674065086>

WILFLING, P. 2017. *Nenávistné prejavy a extrémizmus v rozhodnutiach Európskeho súdu pre ľudské práva*. Banská Bystrica: Via Iuris, 2017. 129 s. ISBN 978-80-89805-01-3.

Medzinárodné dokumenty

Dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd (oznámenie č. 209/1992 Zb.)

Medzinárodný dohovor o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie (vyhláška č. 95 z 15. 8. 1974 Zb.)

Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach (vyhláška č. 120/1976 Zb.)

Odporúčanie Výboru ministrov Rady Európy o nenávistných prejavoch č. R (97) 20 z 30.10. 1997